

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ В. АНТОНОВИЧА

З-поміж низки дослідницьких методів, привнесених натуралістичною програмою пізнання на терени соціогуманітаристики другої половини XIX ст., поважне місце посідала типологія. Відтак у тогочасних дослідницьких стратегіях дефініції «тип», як одному з елементарних, базових елементів сконструйованої минувшини, відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням¹.

За позитивістськими уявленнями, типологічний метод, звичайно, не давав того рівня загальності й генералізації, який досягався з формалізацією закону суспільного чи історичного розвитку. Втім, типологія в жодному разі не була вислідом осягнення чогось одиничного, себто не зводилася тільки до окреслення індивідуальних прикмет.

Натомість уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло виявити загальні / особливі / одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. За великим рахунком, типологія в позитивістському інструментарії зазвичай заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопу, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

З типологією до дослідницьких стратегій увійшов й елемент вірогідності як неодмінної складової попередніх гіпотез, які допускалися істориками-позитивістами у вивченні суспільства.

Власне, це поняття-інструмент уживалося для систематизації уявлень стосовно різноманітних площин минувшини, які вирізнялися структурною складністю, дискретністю та високим динамізмом, наприклад, масштабних процесів на обширах соціального, етнонаціонального, політичного, економічного буття та ін.

Вважають, що поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоб представити предмет чи об'єкт як дещо цілісне, тобто подати його загальний образ².

Проте до наукового обігу поняття «тип» увійшло набагато пізніше — десь на зламі XVIII–XIX ст.

Приміром, у 1825 р. французький зоолог Анрі Бленвіль так назвав чотири «гілки» тварин, виокремлених його співвітчизником, палеонтологом Жоржем Кюв'є ще 1812 р. Тож з ідеями натуралістичного еволюціонізму ширилися й типологічні процедури, які дедалі частіше застосовувалися в царині соціогуманітаристики.

Звісно, така типологія наслідувала натуралістичні взірці пізнання, які продемонстрували блискучі результати на ниві природознавства кінця XVIII–XIX ст. Тим більше, що поширення типологічного методу значною мірою було пов'язано з пошуком відповідних понять-інструментів у природознавстві, які б більш-менш адекватно представляли предметне поле біологічного світу, зокрема специфічне побутування організмів. Тому з царини духу поняття «тип» поступово переміщується до логіко-аналітичних конструкцій і, врешті-решт стає надбанням дослідницьких стратегій позитивізму.

У такому сенсі типологія відображала домінування натуралістичного органіцизму на теренах соціогуманітарного пізнання.

Первісно типологічний метод виявився чудовим і незамінним інструментом на ниві археології, позаяк дозволяв установити співвідношення, принаймні досить міцний взаємозв'язок між загальним, особливим та одиничним. Відтак типологічні процедури успішно застосовувалися для дослідження матеріальних пам'яток та решток минулого.

Втім, у другій половині XIX ст. типологічний метод досить несподівано став засобом у подоланні методологічних крайнощів позитивізму.

Зокрема, типологію використовують для того, щоб перебороти / компенсувати недоліки кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися в працях гуманітаріїв-позитивістів.

Мабуть, усе ж таки далася взнаки давня інтелектуальна традиція, звернена до відтворення загального образу чи сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу.

Проте вживання типології щодо людської минувшини виявило своєрідний конфлікт між канонами еволюційної поступовості, які досить добре прислужилися для репрезентації природної царини, зі сплесками, трансформаціями, ба навіть вибухами соціального і, особливо, культурного світу.

Таким чином, культурні та соціальні явища часто випадали або суттєво спрощувалися і вихолощувалися, зрештою спотворювалися в концептуальних схемах минувшини, вибудуваних у дусі натуралістичного чи еволюційного буття.

Усвідомлення методологічного потенціалу типології на теренах соціогуманітаристики відбувалося поступово, передусім, завдяки різноманітним інтелектуальним мутаціям, себто за рахунок сполучення різних стильових компонентів. Такі поєднання відкривали шлях до включення / проникнення інтуїтивних складових до аналітичних структур мислення.

Це істотно розширило методологічний діапазон поняття «тип» як інструменту. Відтоді типологічний метод застосовували не тільки для розрізнення певних об'єктів, предметів, явищ, процесів, себто як певної міри стосовно наявності / співвідношення якісних та кількісних параметрів або прикмет, а й для означення того чи іншого стану суспільства — культурного, соціального, інтелектуального.

Ба більше, типологія стає своєрідним інструментом-маркером, який фіксує і представляє взаємодію, співжиття, змагання колективного й індивідуального на культурно-історичних теренах.

Таке методологічне перетворення «типу» означало кінець домінування еволюційної конечності, принаймні в її крайній подібності, у витлумаченні й репрезентації історичного руху. Наразі гостро постало питання про взаємодоповнення аналітичних та інтуїтивних компонентів мислення на обширах тогочасного історіописання.

Хоч би як там було, проте на межі XIX–XX ст. типологічний метод виявився досить привабливим інструментом для багатьох учених-гуманітаріїв — психологів, антропологів, соціологів,

істориків, які прагнули досягнути феномен культури взагалі або людини як соціокультурної істоти зокрема. Саме вони торували шлях славнозвісним «ідеальним типам» М. Вебера, які конструювалися німецьким соціологом як модель, що охоплювала сутнісні прикмети явища чи об'єкта.

Водночас типологічний метод, навіть у текстах одного й того ж автора, продукує неабияке розмаїття смислів. Причому вони залежать не тільки від засадних принципів типології з обсягу певної дослідницької стратегії, а й від способу мислення вченого, спрямованості його на той чи інший сегмент минувшини, фактографічної й логічної аргументації, себто від специфічних контекстів ужитку цього інструмента.

Зрештою, поняття «тип» стало наріжним конструктором низки відомих цивілізаційних та культурно-історичних теорій другої половини XIX–XX ст., зокрема візій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна та ін.

У сфері тяжіння цих концептуальних та інструментальних пошуків кінця XIX — початку XX ст. опинилася й низка українських учених-гуманітаріїв, зокрема В. Антонович. Його зацікавлення типологією як дослідницьким інструментом не є випадковим, якщо взяти до уваги те, що київський історик був людиною з подвійною освітою — природничою та гуманітарною.

Зауважимо, що в другій половині XIX ст. типологія та класифікація досить широко й успішно застосовувалися у вивченні численних археологічних пам'яток і ввійшли до дослідницьких практик багатьох істориків та взагалі гуманітаріїв. Більше того, до ознайомлення В. Антоновича з типологічним методом спричинилися його різноманітні зацікавлення як лікаря-природника, археолога-систематика й антрополога³.

Приміром, класифікаційні прийоми В. Антоновича на ниві археології високо оцінював російський історик П. Мілюков, який уважав їх найкращими здобутками тодішньої науки⁴.

Вочевидь, помітну роль відіграв і власний вибір В. Антоновича як історика. Тим більше, що, попри публічне декларування своєї прихильності щодо позитивізму, він достатньо скептично ставився до низки методів, поширених у його адептів.

Наприклад, історико-порівняльний метод історик із неприхованим сарказмом назвав «плаванням по безбережному морю»⁵.

Ці вподобання помічаємо і в його текстах. Зокрема, рецензуючи студентський твір Д. Багалія, висунутий на здобуття золотої медалі 1879 р., він вважає однією з найбільших чеснот представленої роботи те, що автор уникає необґрунтованих розумувань, побудованих на «історичній аналогії»⁶.

Отже, у текстах В. Антоновича вживання поняття «тип» не є наслідком домінації виключно позитивістських канонів пізнання, хоч археологічна практика посідала помітне місце в його науковій творчості. Тим паче що вчений застосує типологічний метод не тільки щодо статичного археологічного матеріалу, а й для означення сутнісних ознак динамічної спільноти — народу / нації.

Типологічна конструкція В. Антоновича щодо окреслення історичного, точніше культурно-історичного буття націй досить складна і своєрідна, позаяк вибудована з різноманітного поєднання факторів. Зокрема, історик визначає прикмети «народного» або «національного типу» в контексті комбінації 4 чинників або складових: 1) антропологічної; 2) філологічної; 3) психологічної; 4) культурно-історичної⁷.

Таке різноманітне сполучення елементів творило досить специфічну типологію в його інструментарії, позаяк нав'язувало до відмінних інтелектуальних компонентів.

За візією В. Антоновича, «етнографічний» чи «народний тип» є витвором «антропологічних законів природи»⁸. «*Національні риси*, — відзначає автор, — *тримаються на антропологічних прикметах* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — *Авт.*) цього народу; переродити ознаки раси штучно неможливо, так само як один тип тварини чи рослини обернути в інший»⁹.

Проте дефініція «тип», якою оперує історик, хоч і ґрунтується на природничій підоснові, але містить низку істотних стильових включень, що помітно трансформують сутність позитивістської типології як продукту поступовості!

Приміром, у «Трьох національних типах народних» (1888) В. Антонович конструює і наповнює змістом цей термін завдяки сполученню низки найрізноманітніших складових. Зокрема, він

наголошує на тих національних прикметах, які виробилися «культурою і історичним вихованням» та є більш чи менш «оригінальні і залежать від того: чи *щасливо, чи безталанно переходила історія нації*»¹⁰, тобто йдеться про такі компоненти, котрі не є безпосереднім вислідом природничих чи географічних передумов.

Ба більше, В. Антонович звертається до численних виявів історичного життя народу / нації з обсягу архітектури, будівництва, мистецтва, живопису, мови, науки, літератури, публіцистики, громадських, господарських та родинних взаємин, побутового колориту, народних звичаїв і обрядів, власне, пов'язує дефініцію «тип» із багатоманітним соціальним та культурним простором минувшини.

На його думку, у творенні «етнографічного типу» помітну роль відіграють навіть такі прикмети як спосіб мислення та творча манера.

Наприклад, В. Антонович уважав, що українці мають надзвичайно велику прихильність до аналізу й скептицизму. «*Обережність до всяких теорій та поглядів а ргіогі* національна українсько-руська осібність, осібність українця-русина*», — стверджує історик¹¹.

Натомість у великорусів, уважає вчений, домінують дві творчі манери — авторитет та нігілізм¹².

Проте в лекційних курсах автор наголошує на природничій, точніше антропологічній основі «національного / етнографічного типу». «*Національність не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а є типом фізичним та моральним, переробити який не в силах воля людини, — це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією*», — зазначає історик¹³.

Зазначимо, що В. Антонович відносив до найважливіших природничих чинників та умов, які відіграють важливу роль у формації «етнографічного типу», його расове походження.

«Однак крім географічних та кліматичних умов *на виникнення типів малоруського й великоруського впливала ще й інша природна умова, важливість якої в антропології заперечити*

* Заздалегідь (лат.)

неможливо — це *расова помісь*; обидва типи не можуть виступати представниками чистої слов'янської раси (чистоту слов'янської крові ми можемо визнати на підставі нині відомих даних хіба що за білорусами). До складу малоруського типу ввійшла вельми значна помісь тюркська (печеніги, половці, кримські татари і особливо чорні клобуки, які колись заселяли майже третину всього простору нинішнього Південно-руського краю та розчинилися у слов'янській масі його населення), тим часом як до складу великоруського племені ввійшли численні обрусілі фінські племена»¹⁴.

Такі уявлення В. Антоновича, як інтелектуала другої половини XIX ст., пов'язані з тогочасними расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на тогочасному європейському, зокрема французькому культурному полі. Згадаємо, приміром, відомі візії Жозефа Артюра де Гобіно та Жоржа Ваше де Лапужа.

Зрештою, погляди В. Антоновича позбавлені соціальних чи політичних крайнощів, які іноді поставали у тодішніх європейських інтелектуалів як вислід впливу таких теорій. Проте український історик обстоював думку, що *«окремішність антропологічного типу існує і при першій можливості наукової розробки буде доведена правильним науковим способом у всіх подробицях; від розмірів скелета до пігментного забарвлення покриву; від ступеня нервозності сприйняття до інтенсивності мускульної сили»*¹⁵.

Суголосні пасажі споглядаємо і в його інших текстах. Наприклад, в одній із розвідок історик висловлює тезу, що *«антропологічна характеристика народонаселення Галичини»* дає багатий матеріал для точної диференціації, тобто вирізнення *«народних типів: польського й русинського»*¹⁶.

Власне, наведені зауваги виявляють помітний сцієнтистський рефрен ученого, себто його впевненість, що розвій антропології надасть точні підстави для окреслення народних / національних типів.

За висловом О. Гермайзе, В. Антонович *«стає на бік раціоналістичного і антропологічного способу розв'язання питання про те, що таке є національність»*¹⁷.

Видається, що В. Антонович прагнув нав'язати домінування аналітичних компонентів, принаймні, формалізувати свій дослідницький інструментарій в означеному дусі.

Та це враження є досить оманливим, як мінімум, однобічним. Адже автор конструє «етнографічний тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу / нації, себто прагне окреслити його етнопсихологічні риси.

«Ще більш важливою прикметою особливостей етнографічного типу являє та група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більш аніж зовнішня прикмета духовного життя народу, але головна духовна відмінність однієї групи населення від іншої лежить, звичайно, в психологічному складі відчуттів, понять і переконань та ідей, котрі склалися; від внутрішнього укладу залежить і вибір тих сфер, на які, переважно, скеровується діяльність народу, і спосіб устрою особистого та родинного життя, і взагалі взаємних відносин між окремими особистостями, і спрямовані устремління до розвитку, і симпатії й антипатії, збудені у різних груп однарідними зовнішніми явищами», — наголошує В. Антонович¹⁸.

Така формалізація «етнографічного типу» сперта як на виявленні фізичних ознак, утворених самою природою, так і психологічних та моральних рис, нав'язаних культурним й історичним розвитком. Однак, незважаючи на очевидну дуалістичність цієї типології, що вибудовувалася як з природно-антропологічної, так і етнографічно-психологічної площини, історик тримається думки про незмінність *«типу людини, ні фізичного, ні морального (курсив редактора. — Авт.)»*¹⁹.

Зауважимо, що цей дуалізм «етнографічного» чи «народного» типу помітно суперечить традиційному алгоритму типологічного методу. Адже типологія зазвичай зорієнтована на виявлення провідного рівня або сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу або спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі.

Натомість евристичний потенціал типології В. Антоновича суттєво розширюється саме завдяки дуалістичності авторських конструкцій. Утім, ця двоїстість «етнографічного типу» несла в

собі й певні загрози, позаяк могла розмити установчі концепти автора, особливо, за умов жорсткої формалізації матеріалу.

Мабуть, саме тому цей інструмент у текстах історика продукує досить різноманітні смисли щодо сутності нації як природно-антропологічної і zarazом як культурно-духовної спільноти, сформованої історичним та соціальним буттям.

Більше того, у текстах В. Антоновича віднаходимо навіть дефініцію «психологічний тип», яку він уживає щодо окреслення осібних прикмет росіян та українців. *«Зіставляючи обидва психологічні типи, наскільки вони підпадають під спостереження, безперечно у кожній побутовій подробиці добачаємо контраст. — зазначає автор. — І той, і інший тип постають з властивими собі протилежними один одному якостями та недоліками. При вільному розвитку обох безсумнівно великорос знайде задоволення у примноженні статків, сили, влади, малорос у внутрішньому усвідомленні свободи, у розвитку особистості, у можливому досягненні справедливості й істини»²⁰.*

Це — промовиста, ба навіть знакова заувага В. Антоновича, позаяк вона вказує на новий вектор у його типології — необхідне / можливе / випадкове, себто варіативність перспектив буття «народних типів» як суб'єктів історичного руху. Відтак історик виходить поза межі традиційного вжитку типологічного методу як способу розрізнення загального, одиничного й особливого, запозиченого з царини природознавства й адаптованого до студіювання археологічного й історичного матеріалу.

Певна річ, така апеляція В. Антоновича до «народної характерології» в багатьох рисах аналогічна до аргументації та міркувань М. Костомарова, зокрема вона нагадує романтичні пасажи останнього в студії «Две русские народности».

Пригадаємо, приміром, відому опозицію М. Костомарова — особиста воля малоруса / загальна воля великоруса²¹. Прикмети такої інтелектуальної подібності в розумуваннях обох істориків констатує низка вчених (О. Гермайзе, Д. Дорошенко та ін.)²².

Втім, попри риси очевидної схожості візій В. Антоновича й М. Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого виявляє й авторську оригінальність.

Передусім, з цією дефініцією пов'язане перетворення знаменитої костюмаровської формули «дві руські народності» на тезу В. Антоновича про «три національні типи». Недаремно цю конструкцію навіть називають «психосоціологічними типами»²³, а О. Гермайзе характеризує її як «теорію провідних ідей», які «творить народний колектив»²⁴.

Зрештою, розумування В. Антоновича підносяться до думки про різні суспільні ідеї чи ідеали: сили й авторитету у великорусів та громадської рівноправності, правди у русинів-українців. «Такий ідеал вбачається в стародавньому віці, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність — всі були однакові й рівні», — наголошує історик²⁵.

В іншій праці він зауважує, що Запоріжжя являло собою «найчистіший зразок старого козацького ідеалу»²⁶.

Натомість ідеал польського «народного типу» майже цілком ототожнюється вченим із аристократизмом²⁷.

Така візія В. Антоновича щодо «народних / національних типів» виглядає як своєрідна опозиція позитивістським засадам еволюційного історизму, який зводив проблему культурно-історичної багатоманітності до комбінації тих чи інших чинників, себто до їхнього аналізу у розмаїтих версіях славнозвісної теорії факторів.

Звісно В. Антоновичу як історика властива аналітична диференціація минувшини з наголосом на провідних чинниках, особливо стосовно представлення головних векторів історичного процесу, виокремлення специфічних рис, визначальних подій, апеляція до різноманітних виявів культурного та соціального життя, співвіднесення колективного й персонального і т.п.

Зокрема, у своїх підготовчих записках він виокремлює «найголовніші події» (чинники!) XV–XVI ст., які спричинилися до корінних трансформацій у становищі європейських народів: винайдення компасу, пороху, книгодрукування, здобуття турками Константинополя в 1453 р., відкриття Америки та морського шляху до Індії [арк.2]²⁸.

Проте цей факторний аналіз у жодному разі не заступає автору розуміння «етнографічного типу» як самотньої цілісності! Відтак думка вченого про духовну, психологічну чи

то пак культурну монолітність «типу» побутує у провідних ідеях / ідеалах, які визначають сутність кожного з східнослов'янських народів: демократичність і рівноправність українців, авторитет та сила росіян й аристократизм поляків.

Це був важливий крок до вирізнення окремішності українського народного / національного типу. Відзначимо, що саме за порадою В. Антоновича в перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» (1886–1904) стала вживатися дефініція «українсько-руський» як контраверсія щодо терміна «великоруський»²⁹.

Означені ідеї, на думку В. Антоновича, реалізуються в побутуванні російського та українського «етнографічних типів» на історичній сцені. «Тим часом як великорус упродовж віків напружував усі сили для створення міцного політичного організму, південнорус не тільки не переймався ним, але ніколи не виявляв устремління до політичної самостійності. — пише автор. — Попеременно входячи до складу держав Литовської, Польської й Російської, він визнавав і поважав владу кожної з них»³⁰.

Таке, начебто негативне, ставлення В. Антоновича до проблеми державності в національній минувшині неодноразово закидалося йому пізнішими істориками.

Проте там, де опоненти київського вченого вбачали свідоме заперечення ролі державної організації в історії, схоже переховувалися інші інтелектуальні мотиви, насамперед, спроби віднайти соціо- й етнокультурні засади побутування народів / націй. Властиво, формалізовані істориком «народні типи» обертаються в трикутнику українсько-російсько-польських відносин на історичній сцені Східної Європи.

Відзначимо, що за уявленнями французьких раціоналістів XVIII ст., яких мабуть, дотримувався В. Антонович, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору / контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот тощо.

Цей підхід споглядаємо і в розмірковуваннях історика щодо співвідношення понять «нація» та «держава».

«Про те, що визначає слово «національність» є дві діаметрально протилежні теорії. — зазначає автор. — Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть у централістичній

державі, теорія французько-російська, після якої народність — це те, що складає державу. Це *державно-національна* теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, — так звана *етнографічна* (курсив редактора. — *Авт.*). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою»³¹.

Вочевидь, останню точку зору поділяв і В. Антонович, оскільки його конструкція «народних / національних типів» значною мірою спирається на виявлення антропологічних та етнографічних ознак.

Отож типологічний метод, запозичений В. Антоновичем з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу / нації, представлених у вигляді його ідеї / ідеалу, властивих традиційним взірцям романтичного історіописання, але продукуючих пізньопросвітницький сенс — рівноправність та особисту волю.

З такої перспективи, поняття «тип» виступає як організуючий інструмент, який упорядковує й гармонізує складну ієрархію цінностей і компонентів у світосприйнятті В. Антоновича, котре творило стильове сполучення пізньопросвітницького раціоналізму, пізнього романтизму та першого позитивізму контівського вислову. Звідси й походить той самобутній дуалізм його «етнографічних» чи «народних» типів.

Властиво, типологія В. Антоновича врівноважує різноманітні фактори, які у його візії визначають рух світу історії: природні, антропологічні, психологічні, соціальні, культурно-історичні та ін. Більше того, в його дослідницьких практиках термін «тип» є тим інструментом, який доповнює славнозвісний факторний аналіз.

Однак, найважливішим видається те, що історик прагне поширити типологічну процедуру на метафізичну сферу, тобто аналітичним шляхом досягнути й впорядкувати царину ідеального — «народного духу» й «національної вдачі». Проте вторгнення до площини «народної психології» неминуче вело до введення ірраціональних елементів до авторських конструкцій.

Загалом, йдеться про своєрідне взаємодоповнення аналітичного й інтуїтивного способів мислення, які побутують в наукових практиках В. Антоновича.

Крім того, типологія в дослідницькій стратегії вченого відображає його синтетичні нахили та здібності, зокрема досить високий рівень загальності у сприйнятті минувшини.

Можливо, саме тому низка дослідників (М. Грушевський, Д. Дорошенко)³² вказує на відсутність масштабних висновків та генералізації в його текстах. Адже низка вихідних положень В. Антоновича, котрі б могли стати вислідом генералізаційних процедур, які вельми поширені в позитивістському історіописанні, подаються істориком апріорно, тобто як установчі концепти викладу. Відтак останні досить часто побутують у вигляді «сил», «стихий», «організмів», «типів» і т.п.

Призначення цієї термінології, яка походить з різних семантичних шарів, властивих романтичному та позитивістському історіописанню, у текстах В. Антоновича не завжди вповні зрозуміле. Проте в багатьох випадках історик уживає ці дефініції не тільки для того, щоб означити той чи інший народний / національний ідеал, а й щоб окреслити етносоціальні та етнополітичні взаємини з обсягу української минувшини, яку репрезентує як взаємодію / змагання різних типів.

Зауважимо, що одне з найважливіших завдань антропології автор убачав у вивченні *«взаємних відносин цих типів між собою в їхньому зв'язку з расами, в доісторичний та історичний час...»*³³.

Отож в авторському представленні української минувшини несподіване піднесення, а згодом занепад Великого князівства Литовського подається як наслідок сполучення *«двох етнографічних типів, які ввійшли до складу одного політичного тіла»*³⁴. Водночас В. Антонович обстоює думку, що два «етнографічні типи» в Литовсько-Руській державі так і не злилися остаточно в *«одне органічне тіло»*³⁵.

В іншій праці В. Антонович наголошує, що Литовсько-Руська держава виникла як *«окреме політичне тіло в XIII віці, коли розрізнені слов'янські племена, які займали близько 5/6 території цієї держави, згуртувалися навколо неслов'янського литовського племені, котре надало їм і військову силу, і династію...»*³⁶.

Отже, «народні типи» постають у працях В. Антоновича як своєрідні суб'єкти історичного буття! Саме їхня взаємодія, співіснування, співжиття творить «нові політичні організми» на теренах Північно-Східної Русі (Московщини) та Великого князівства Литовського³⁷.

Врешті, ціла низка термінів в авторських текстах призначена саме для розкриття побутування «етнографічних типів» за певних соціокультурних умов. Таким поняттям, наприклад, є «організм».

Ця дефініція посідає поважне місце в поглядах і світосприйнятті В. Антоновича, який досить часто уподібнює суспільство чи його державну організацію до своєрідного «тіла» («організму»).

Варто відмітити, що вчений уживав зазначений термін у політичному, точніше етнополітичному та етносоціальному розумінні.

Приміром, він пише про втрату «*органічної* єдності» Русі³⁸, про неспроможність Південно-Західної Русі, незважаючи на татарську загрозу, виробити «*сильний політичний організм*»³⁹, зовнішні обставини, які примусили «литовське плем'я згуртуватися й об'єднатися в *одне політичне тіло* для того щоб утримати свою незалежність від сильного германського натиску»⁴⁰, безсилля «*організму* Речі Посполитої» у XVIII ст.⁴¹, «внутрішнє безсилля *могутнього політичного організму*» Великого князівства Литовського⁴²] і т.п.

Відзначимо, що навіть гайдамацький рух на Правобережній Україні В. Антонович розглядає в «органічному» контексті. Зокрема, він висловлює думку, що для «Росії корисніш було підтримати *організм, який уже зовсім розкладався, ніж допустити, щоб зорганізувався новий організм, повний життєвої енергії*»⁴³.

У його підготовчих нотатках навіть зустрічаємо дефініцію «державо-організм»⁴⁴.

На відміну від романтиків з їхніми метафізичними уявленнями про «тіло-ідеал», скерованими на пошук провідних ідей історичного руху, що визначають екзистенцію, себто саме існування народу та його архетипічні риси, органіцизм В. Антоновича спертий на розмаїті засади.

З одного боку, він не цурався ідеалістичного пошуку визначальних ідей світу минувшини, які кермували рухом народу /

нації на сцені історії, що наближає його до романтичних взірців історіописання.

Проте, з іншого боку, історик уживає дефініцію «тіло» («організм») у розумінні етнополітичної чи етносоціальної цілісності, яка перевіряється еволюційним поступом на міцність, тобто зазнає впливу різноманітних факторів та передумов.

Виглядає, що органіцизм В. Антоновича є вислідом історичного буття цієї етносоціальної спільноти («етнографічного типу») у часі та просторі, себто не стільки відображає певну ідею або ідеал, скільки набутий соціальний та культурний досвід у процесі численних випробувань.

Цей підхід В. Антоновича виказує позитивістський шар чи аналітичні складові його поглядів та світосприйняття, які досить тісно сполучаються з інтуїтивними, романтичними уявленнями.

Таким є поняття «начало», яке історик часто-густо уживає для означення різноманітних ознак того чи іншого «народного типу».

Наприклад, згадуючи про протиборство козацтва й шляхти він окреслює його як змагання «общинного козацького елементу» з «польсько-шляхетським началом»⁴⁵, протиставляє «козацьке начало» шляхетському стану⁴⁶ і т.п. Водночас у його текстах неодноразово зустрічаємо згадки про «вічеве начало» давньої Русі, яке виникло як засіб обмеження князівської влади⁴⁷.

Загалом В. Антонович досить часто називає «началами» певні чинники, які відіграють важливу роль у процесі або явищі, ба навіть із плином часу нерозривно асоціюються з ними.

Приміром, автор наголошує, що за доби П. Конашевича-Сагадайчного козацтво здобуло два нові начала, а саме — релігійне та соціальне⁴⁸.

Значимо, що В. Антонович не подає виразну змістовну локалізацію терміна «начало». Власне, ця дефініція інтуїтивно схоплює певні трансформації, які відбуваються у соціальній, культурній, політичній площинах історичного буття.

Проте в текстах В. Антоновича репрезентований й інший семантичний шар, близький до натуралістичного органіцизму, який подає побутування народних / етнографічних типів на історичній арені у природно-антропологічному дусі.

До таких метафор, наприклад, варто віднести термін «реакція», яку історик схоже розглядає як вислід своєрідного подразнення «суспільного організму».

Зокрема, В. Антонович пише про реакцію «козацького стану»⁴⁹, православні братства як центри реакції супроти католицизму⁵⁰, «посилення козацької реакції» щодо унійних змагань на релігійно-культурній ниві⁵¹ тощо.

Більше того, він характеризує гайдамаччину як «народну реакцію» кріпосного люду, що виявилася в новій формі, яку вважає вислідом загальної анархії у тогочасній Речі Посполитій⁵². Рівночасно В. Антонович зауважує, що «характер гайдамаччини зовсім неясний, як і всі народні реакції, що *йдуть від неосвічених людей* (курсив редактора. — Авт.), які не вміють формулювати своїх інстинктів»⁵³.

Ця авторська сентенція виказує розуміння «реакції» як інстинктивного вияву дій «народного / етнографічного типу» в суто «органічному» дусі, позаяк останній ще не може виразно осягнути свої мотиви, наміри й цілі.

Властиво, йдеться про той фатальний брак культурної зрілості й історичного виховання, якого, на думку В. Антоновича, якраз і не вистачало українському народу, хоч він і виявляв виразну схильність до рівноправності й демократизму у суспільному бутті.

Врешті, для В. Антоновича поняття «тип» — це не тільки інструмент генералізації, розрізнення чи окреслення варіативності історичного руху в контексті означення необхідного, можливого й випадкового, а й спосіб нюансування колективного й індивідуального на сцені української минувшини.

Наприклад, у відомій студії «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» (1881) історик оперує низкою соціальних типів — українського селянина, благочинного, ватажка-гайдамаки, польського шляхтича-конфедерата, орендаря-єврея. Вони представляють різноманітні соціальні ролі, які адсорбують як індивідуальні прикмети відомих особистостей (приміром, ігумена Мельхіседека як прототипу благочинного)⁵⁴, так і колективні устремління («інстинкти») певних спільнот, тобто станів.

Схожі мотиви споглядаємо і в інших текстах В. Антоновича, зокрема у його монографії «Исследование о гайдамачестве» (1876). Зокрема, вчений розглядає «надвірних козаків» як специфічний соціальний тип XVIII ст. та висвітлює їхню роль у гайдамацькому русі⁵⁵.

В іншій праці він висловлює думку, що на території Брацлавщини у першій половині XVII ст. так і не встиг утвердитися «новий тип вільного козацтва»⁵⁶.

Типологічний метод простежуємо і на інших рівнях репрезентації української історії в працях В. Антоновича. Відтак у його текстах типологія досить часто застосовується не тільки для розрізнення / ототожнення різноманітних об'єктів чи процесів світу минушини, а й для того, щоб виокремити їхні сутнісні риси.

Приміром, у лекційних викладах історик називає принцип участі та контролю всієї общини у громадських справах «типовими рисами Запоріжжя»⁵⁷.

Вчений називає «гунське царство» типом монархії, заснованої кочівниками⁵⁸, тобто нав'язує до певної культурної чи цивілізаційної підоснови таких державних утворень.

Заразом В. Антонович обстоює тезу про два різні типи культури щодо з'ясування характеру українсько-польських взаємин XVI–XVII ст. Причому він не віддає остаточну перевагу жодній зі сторін⁵⁹. Окрім того, вчений уживає поняття тип для розрізнення народної та шляхетської колонізації українських обширів у сенсі їхніх соціальних та культурних наслідків.

*«Коли застановимося над історичним значінєм сих двох паралельних типів української колонізації, то висновки вийдуть очевидно не в користь шляхоцького колонізаційного типа, — відзначає автор, — і польським публіцистам можна би порадити не виставляти так запопадливо на вид колонізаторські спосібности і заслуги шляхтичів XVII століття»*⁶⁰.

У подібному дусі він розглядає і побутування двох типів козацтва — українського, городового, реєстрового та запорізького, низового⁶¹. Причому історик зауважує, що «особливий тип козацтва запорізького» постав як вислід зіткнення двох культур — татарської та південно-руської⁶².

В. Антонович уживає типологію і щодо персоналістичного виміру минулого, зокрема для вирізнення культурної й соціальної значущості як історичних постатей, так і спільнот, які вони репрезентують. Зазвичай вважають, що історична особистість, у його представленні, постає як *«продукт колективістської свідомості, яка в свою чергу виступає за певну історичну модифікацію абстрактної людської природи і обставин часу»*⁶³.

І дійсно, в текстах В. Антоновича, історичні персонажі часто-густо подаються як своєрідні виразники певної «суспільної природи», що виразно виявляє позитивістську спрямованість поглядів ученого.

Зокрема, автор так окреслює свою дослідницьку мотивацію щодо однієї з пересічних постатей української минувшини: *«Ми можемо відтворити біографію Михайла Мовчана, особистості досить типової і тим більше цікавої для характеристики сучасного йому суспільства, позаяк він займав другорядне становище посеред козацької старшини, яка не досягла якоїсь помітної суспільної ролі, і тому його біографія представляє нам тип звичайний, котрий значно більше характеризує побут знатного козацтва першої половини XVIII ст., ніж біографії осіб, що вирізнялися неабияким особистим талантом або розвитком і внаслідок того являли більш виключне явище у своєму середовищі»*⁶⁴.

В аналогічному сенсі В. Антонович згадує й полковника Антона Танського, якого називає одним із найбільш *«аморальних типів тодішньої української старшини»*⁶⁵.

Проте історик у такому ж ракурсі представляє і вельми яскраві особистості, зокрема подає замальовки типажів польських шляхтичів, яких репрезентують постаті Ієремії Вишневецького та Самуеля Лаща. Якщо першого В. Антонович представляє як тип «дворянського демократа», котрий щиро та неухильно тримається принципу рівноправності посеред шляхти, і разом являє собою «взірцевого тирана» щодо селян⁶⁶, то останній подається як оригінальний тип, який відображає нестримний «дух дворянської сваволі та буйства»⁶⁷.

Іноді вчений навіть пов'язує окремі періоди з визначними особистостями, себто представляє історичний час у контексті тих персональних звершень, які стали знаковими у ту чи іншу добу.

Такою постаттю, приміром, є гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. «Загалом часи *Сагайдачного* являють собою перелом в історії козацтва. — стверджує автор. — Козацтво в його добу перетворилося зі станової в загальнонародну справу»⁶⁸. Водночас В. Антонович відзначає, що цей гетьман був «першим просвітителем України»⁶⁹.

У дещо іншому розумінні історик розглядає великих литовський князів Ольгерда — державного діяча й полководця та Кейстута — язичника-лицаря і дипломата як цілком «протилежні типи», які чудово доповнювали один одного, позаяк репрезентували два різні «народні елементи» — литовський та руський⁷⁰.

Проте В. Антонович не завжди дотримується такого «колективістського» представлення діянь історичних осіб, принаймні, достатньо часто нюансує свої спостереження й узагальнення.

Наприклад, він уважає, що Ярославська битва (1245), в якій князь Данило Галицький переміг угорців та поляків, на два сторіччя продовжила самостійне існування Галича⁷¹. Відтак ця особа наділяється рисами виключності, які справили неабиякий вплив на плін історії.

Водночас та чи інша постать минулого подається В. Антоновичем у контексті відповідної народної / національної ідеї. Тим-то, авторське представлення історичних особистостей значною мірою залежить від культурно-історичного побутування «національного типу», особливо у критичні, переломні моменти української минувшини.

Приміром, історик уважав, що «головна сила Хмельницького полягала в тому, що він був усебічним представником усієї маси свого народу, всіх його щиросердних побажань та ідеалів...»⁷². Саме в цьому розумінні і сприймається заувага В. Антоновича, що діяльність гетьмана «спрямувала історію нашого краю на новий шлях, який остаточно визначив його долю»⁷³.

Та навіть така репрезентація колективного / народного в одній постаті не заступала автору соціальної природи тогочасного суспільства. Показовою є оцінка істориком позиції Б. Хмельницького стосовно укладання Зборівської угоди (1649) з Річчю Посполитою, подана в його лекційних викладах.

«...Ми бачимо з боку Хмельницького дивовижну поміркованість: *Зборівський договір представляв мінімум того, що можливо було б вимагати за тодішніх обставин; Хмельницький же звузив свої вимоги і в етнографічному, і в територіальному, і в становому сенсі, а тому зіткнувся з невдоволенням оточуючих його, котрі вказали на обіцянки в його універсалах*», — стверджує В. Антонович⁷⁴.

На його думку, ця позиція Б. Хмельницького вмотивовувалася тим, що він опікувався інтересами, передусім, козацького стану, а не всього народу⁷⁵. Цей типаж конструюється істориком досить амбівалентно, позаяк Великий гетьман виступає рівночасно і як неодмінний репрезентант свого народу, і як людина у відповідному соціальному контексті!

Зрештою, у розвідці про Б. Хмельницького історик, передусім, наголошує на «культурних умовах» його доби, зокрема вимагає оцінювати постать гетьмана в їхньому контексті⁷⁶.

Натомість постать І. Мазепи представлена В. Антоновичем як соціокультурний типаж Правобережжя, схильний до абсолютизації традицій аристократизму й шляхетства.

*«Мазепа являв собою оригінальний тип, несхожий за своїм політичним устремлінням на осіб, які оточували його; у нього не було тієї жадоби до збагачення, яку, наприклад, ми бачимо у Самойловича; ця людина зовсім інших устремлінь. Він нагадує собою тип, який панував на правому боці Дніпра з шляхетсько-польським устремлінням. — зазначає історик. — Він іде до своєї мети досить раціонально, але недолік його той, що він домагається норми неможливої: він учепився за зразок устрою, який він бачив у Польщі, і вважав, що він можливий і в Україні. Проте ідеал цей був недостатній і тому він мусив укласти фантастичну спілку зі Швецією і сама його спроба реалізувати свій ідеал закінчилася катастрофою»*⁷⁷.

В. Антонович убачав у цьому гетьмані самотужку особистість, яка ототожнювала «нестачу шляхетства» в українців з недостатнім рівнем цивілізованості тамошнього суспільства⁷⁸. Причому автор уважав, що «біографія Мазепи навіть більш драматична і більш сповнена почувань, аніж вона подається в поетичних творах»⁷⁹.

Саме з перспективи означеної типології, яка дозволяє репрезентувати особистість як продукт соціокультурних умов, В. Антонович змальовує конфлікт між шляхетським ідеалом І. Мазепи й провідною ідеєю українського народу — рівноправ'ям. Більше того, автор переводить цю колізію з метафізичної царини до соціальної площини.

На думку історика, І. Мазепа «завжди дбав про повну автономію свого краю. Але, прямуючи до неї, він помилився у виборі шляху: він цілком *не вважав на демократичні ідеали* народної маси, не дбав про прихильність її, а силувався *привабити* до себе *старшину* (курсив редактора. — *Авт.*), щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом»⁸⁰.

Нещаслива спроба гетьмана розірвати зв'язки з Московським царатом, уважає вчений, призвела до того, що «весь Малоросійський народ потрапив в опалу і не тільки старшина, але й *уся маса козацького населення мусила випробувати на собі тягар заходів, які значною мірою скорочували автономію краю*»⁸¹.

Відзначимо, що до носіїв аристократичного ідеалу В. Антонович також відносив гетьманів І. Виговського та П. Тетерю⁸².

Отож представлення колективного / громадського / суспільного крізь призму індивідуального / особистого / персонального подає нам одну з можливих варіацій застосування типології в дослідницьких практиках В. Антоновича.

Зрештою, контексти вжитку типологічного методу в творчості В. Антоновича вельми широкі, позаяк охоплюють різні рівні репрезентації української історії: буття народів / націй, окремих соціальних спільнот, розгортання масштабних процесів та явищ, позначення окремих історичних об'єктів, персоналістичний вимір минувшини тощо.

Таким чином, інструментальний діапазон та функціональне призначення типології в текстах В. Антоновича вирізняються неабияким розмаїттям.

Це — традиційне розрізнення загального / особливого / одиничного, представлення соціального чи суспільного конфлікту на полі історії в розрізі — колективне / персональне, виявлення сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу та їхньої репрезентації у вигляді певного образу тощо.

Та найважливішим досягненням В. Антоновича на ниві дослідницьких практик з обсягу типологічного методу слід уважати його спроби вирвати поняття «тип» із жорстких канонів еволюційної поступовості, натуралістичного органіцизму й адаптувати його до нагальних потреб етнонаціональної та соціальної історії. До цього творчого експерименту, вочевидь, спричинилася полістильна природа його поглядів та світосприйняття (пізньопросвітницький раціоналізм, пізній романтизм, ранній позитивізм), а також прагматично-утилітарні потреби українського національного руху другої половини XIX ст., який потребував більш виразних означень або навіть формул щодо становища народу / нації.

Саме сполучення інтуїтивних та аналітичних компонентів мислення дозволило вченому ввести до типології прогностичну перспективу, а відтак вийти на оперування необхідного / можливого / випадкового в історичному процесі.

Певна річ, таке поєднання мало доповнити традиційний інструмент позитивістського історіописання — факторний аналіз. Щоправда, авторська типологія відзначалася очевидною амбівалентністю і незавершеністю. Не випадково в текстах В. Антоновича побутують різноманітні означення народу / нації, які формалізуються у вигляді «етнографічного», «антропологічного», «психологічного» чи ще якогось типу.

Мабуть, учений до кінця життя перебував у постійному пошуку відповідних мовних засобів та дослідницьких інструментів, щоб представити більш-менш адекватну візію української історії. Проте творчий експеримент В. Антоновича у царині дослідницького інструментарію незаперечно виявляє його блискучий талант і фахову майстерність як історика.

¹ *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории: Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году: [2 вып.] — СПб., 1910. — [Вып. 1], ч. 1: Теория исторического знания. — С.155.

² *Забулионите А. И.* Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург. Сер.: «Symposium». — СПб., 2001. — Вып. 11. — С. 34.

³ Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р. м. Київ). Доп. та матеріали: [У 2 ч.]. — К., 1996. — [Ч.2]. — С. 443, 447.

⁴ Милуков П. VIII археологический съезд в Москве // Русская мысль. — 1890. — № 4. — С. 175.

⁵ Мицюк О. Українські хлопомани. — Чернівці, 1933. — С. 64.

⁶ Антонович В. Рецензии [творів Д. Багалія та П. Голубовського, представлених студентами на здобуття нагород медалями в 1879 р.] на тему «История Северной земли» // Университетские известия. — К., 1880. — № 4. — С. 83.

⁷ Його ж. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 240.

⁸ Його ж. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській прязмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем»). — Львів, 1904. — С. 13.

⁹ Его же. История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича / Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 1, спр. 8093, арк. 297 зв.

¹⁰ Його ж. Три національні типи народні // Його ж. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. стаття та ком. В. Ульяновського; бібліографія О. Тодійчук. — К., 1995. — С. 91.

¹¹ Там само. — С. 101.

¹² Там само. — С. 101.

¹³ Антонович В. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В. Б. Антоновича 1881–1882. — К., 1882. — С. 286

¹⁴ Його ж. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — С. 240–241.

¹⁵ Там само. — С. 241.

¹⁶ В. А. [Антонович В. Б.] Исидор Станиславович Коперницкий (некролог) // Киевская старина. — 1891. — № 12. — С. 464–465.

¹⁷ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. — 1928. — № 5. — С. 22.

¹⁸ Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — С. 243.

¹⁹ Його ж. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; прим. М. Кордуби; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. — К., 1991. — С. 211.

²⁰ *Мельник-Антонович К.* З невиданих рукописів В. Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 1. — С. 220.

²¹ *Костомаров М.* Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. — Київ–Лейпциг, [1923]. — С. 77–78, 94–95.

²² *Гермайзе О.* В. Б. Антонович... — С. 24; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. — С. 152.

²³ *Осинов Г. В.* Социология и социализм. — М., 1990. — С. 16.

²⁴ *Гермайзе О.* В. Б. Антонович... — С. 21.

²⁵ *Антонович В.* Три національні типи народні. — С. 97.

²⁶ Его же. Исследование о гайдамачестве. (Извлечено из 3 тома 3 части «Архива Юго-Западной России»). — К., 1876. — С. 26.

²⁷ Его же. Три національні типи народні. — С. 97.

²⁸ Его же. Введение в новую историю // ІР НБУВ, ф. 1, спр.7918, арк. 2.

²⁹ *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. — С. 73.

³⁰ Його ж. Погляди українофілів. — С. 245.

³¹ *Антонович В.* Про козацькі часи... — С. 208.

³² *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — № 5. — С. 15; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. — С. 126.

³³ *В. А.* [*Антонович В. Б.*] Дневник антропологического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете под ред. А.Н.Харузина. 1890. Вып.3, 4 и 6 // Киевская старина. — 1892. — № 4. — С.140.

³⁴ *Антонович В.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти В. К. Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В. Б. Антоновича. — К., 1885. — Т. 1. — С. 4.

³⁵ Там же. — С. 4.

³⁶ *Антонович В.* История Литовской Руси. — С. 1.

³⁷ Его же. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 229.

³⁸ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — Ч. 3, Т. 1: Акты о козаках (1500–1648 г.). — С. XIII.

³⁹ Там же. — С. XIV.

⁴⁰ Там же. — С. XI.

⁴¹ Антонович В. Исследование о гайдамачестве. — С. 2; Его же. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 333.

⁴² Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 4.

⁴³ Його ж. Про козацькі часи... — С. 190–191.

⁴⁴ Его же. О свойствах и обычаях человека древнего периода [автограф чернетковых выписок] // ИР НБУВ, ф. 164, спр. 5, арк.6–6 зв.

⁴⁵ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. СХII.

⁴⁶ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3, Т. 2: Акты о козаках (1679–1716). — С. 101.

⁴⁷ Его же. История Руси до монголов. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, примірник В. Ляскоронського] // ИР НБУВ, ф. 1, спр. 8104, арк. 76.

⁴⁸ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. LXXXV.

⁴⁹ Его же. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия. — С. 284.

⁵⁰ Там же. — С. 285.

⁵¹ Там же. — С. 286.

⁵² Антонович В. Исследование о гайдамачестве. — С. 2, 4.

⁵³ Його ж. Про козацькі часи... — С. 183.

⁵⁴ Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 105.

⁵⁵ Его же. Исследование о гайдамачестве. — С. 73.

⁵⁶ Его же. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины) // Його ж. Моя сповідь. — С. 609.

⁵⁷ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 260 зв.

⁵⁸ Его же. Киев в дохристианское время // Там само. — С. 581.

⁵⁹ Його ж. Польсько-українські відносини XVII ст... — С. 17.

- ⁶⁰ Там само. — С. 36.
- ⁶¹ [Антонович В.] Происхождение запорожского козачества // Киевская старина. — 1884. — № 8. — С. 48–49.
- ⁶² Там же. — № 9. — С. 52.
- ⁶³ Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича // Київська старовина. — 2006. — № 3. — С. 72.
- ⁶⁴ Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 222.
- ⁶⁵ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра. — С. 185.
- ⁶⁶ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 274.
- ⁶⁷ Там же. — Арк. 274 зв.
- ⁶⁸ Антонович В. История малорусского козачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, примірник В.Ляскоронського]. — К., 1882 // ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8104, арк. 210.
- ⁶⁹ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 267 зв.
- ⁷⁰ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 83, 94.
- ⁷¹ Его же. Историко-топографический очерк Южной Руси // ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8083, арк. 7.
- ⁷² Его же. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Його ж. Моя сповідь. — С. 191.
- ⁷³ Там же. — С. 190.
- ⁷⁴ Антонович В. История малорусского козачества. — Арк. 235 зв.
- ⁷⁵ Там же. — Арк. 235.
- ⁷⁶ Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 193.
- ⁷⁷ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 247.
- ⁷⁸ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра. — С. 69–70.
- ⁷⁹ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 247–247 зв.
- ⁸⁰ Його ж. Про козацькі часи... — С. 155.
- ⁸¹ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 253.
- ⁸² Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 285 зв.